

Historisch overzicht

Constantinopel tot het begin van de 7de eeuw

Dr. H.W. Singor

Inleiding

Constantinopel is ontworpen en gesticht als een imperiale *megalè polis*: niet zomaar een stad, maar een groot en indrukwekkend middelpunt van een al even indrukwekkend en groot rijk. In dat opzicht sloot de stichting aan bij een oude traditie: niet die van de talrijke stadsstichtingen (*coloniae* en dergelijke) onder de Romeinse keizers en al onder de Republiek, maar die van Alexander de Grote en diens opvolgers met Alexandrië-bij-Egypte, Seleukeia-aan-de-Tigris, Antiochië-aan-de-Orontes, en zelfs nog verder terug bij de traditie van de Perzische en Assyrische monarchieën met hun hoofdsteden als vorstelijke middelpunten van hun imperia. Tegelijk sloot Constantinopel als keizerlijke residentie aan bij de reeks van nieuwe residenties die in de 3de eeuw en speciaal onder de tetrarchen waren opgekomen: Trier en Milaan, Sirmium en Thessalonica, Nicomedia en Antiochië.

Constantinopel was de stichting van Constantijn en vanzelfsprekend óók bedoeld om diens naam te vereeuwigen: de naam van de overwinnaar die zijn stempel drukt op zijn rijk. Het was in meer dan één opzicht een nieuw begin, een uitdrukking van een verschuiving van West naar Oost en van heidendom naar christendom. Deze rol van rijkshoofdstad en keizerlijke residentie heeft het karakter van Constantinopel bepaald. Zonder de aanwezigheid van de keizer was de stad er één onder vele – zelfs haar zo strategische ligging had haar vóór 324 niet tot een bijzondere stad gemaakt. Maar als middelpunt van het kei-

zerrijk kon zij een betekenis en een omvang bereiken, die haar binnen een eeuw tot de grootste en belangrijkste stad van de antieke wereld zouden maken. Economische factoren hebben die groei en bloei bevorderd, maar niet veroorzaakt, want handel en nijverheid volgden in het spoor van de politiek. Steeds is Constantinopels lot bepaald geweest door politieke factoren en waren het de wisselvalligheden van het rijk dat vanuit deze stad geregeerd werd, die haar op- en neergang bepaalden.

Byzantion vóór 324

De Griekse stad Byzantion, een stichting van Megara uit de 7de eeuw v.Chr., lag op de punt van het schiereiland dat door de Zee van Marmora, de Bosporus en de Gouden Hoorn wordt omgeven, met haar akropolis op de plaats waar de sultans later het paleiscomplex van Topkapi zouden aanleggen. In de hellenistische periode behoorde het tot de grotere steden van de Griekse wereld. Het bezat tempels van Aphrodite en Artemis, van Helios en Poseidon, een gymnasion en een agora. Het had stadsmuren die door keizer Septimius Severus in 196 werden gesloopt, nadat Byzantion ongelukkigerwijze de zijde van diens rivaal had moeten kiezen. De stad telde in die tijd mogelijk zo'n 15.000 inwoners, met de genoemde tempels op haar oude akropolis, een theater en een amfiteater, een hippodroom, een door zuilengangen omzoomde straat naar de agora vlakbij haar twee havens aan de Gouden Hoorn, en een aquaduct dat mischien onder Hadrianus was aangelegd en

in later tijd ten onrechte het aquaduct van Valens zou heten. Water vormde van het begin af aan een groot probleem voor deze stad, reden waarom zij haar beperkte voorraad in de keizertijd door dat aquaduct en later door cisternen moest aanvullen. Een niet onaanzienlijke stad dus, op de drempel van Europa naar Azië, eindpunt van de *via Egnatia*, die aan de Adriatische Zee begon, en uitvalsbasis voor expedities naar het Oosten. Maar niemand zou haar schitterende toekomst hebben durven voorspellen, als keizer Constantijn na zijn overwinning op Licinius niet had besloten om op deze plaats een geheel nieuwe hoofdstad voor het herenigde rijk te stichten.

De schepping van Constantijn

In de tweede helft van september 324 werd Licinius, de keizer in Thracië en het hele Oosten van het rijk, door zijn rivaal Constantijn, de heerser over de westelijke en centrale rijksdelen, beslissend verslagen bij Chrysopolis. Het was in menig opzicht een keerpunt. Voor het eerst sinds veertig jaar kwam het hele rijk weer onder één hand, waardoor aan het systeem van een meerhoofdig keizerschap voorlopig weer een einde kwam. Van nog meer betekenis was dat de nieuwe alleenheerser het christelijk geloof was toegedaan, waardoor het herenigde rijk in toenemende mate een christelijk stempel kreeg opgedrukt. Tenslotte leidde Constantijns overwinning tot een definitieve verschuiving van het zwaartepunt van het rijk van het Latijnse Westen naar het Griekse Oosten. Zoals reeds Diocletianus zijn residentie had gevestigd in Nicomedia, niet ver van de Bosporus, zo koos Constantijn, eenmaal meester van de rijkere en dichter bevolkte rijkshelft, de plaats van het oude Byzantion aan de Europese kant van die zeestraat. Rome zou daarmee zijn rol van keizersstad en rijksmiddelpunt voorgoed verliezen. De nieuwe stad moest een tweede Rome worden, niet per se om het eerste te vervangen, maar als bezegeling van die

verschuiving en karakterverandering die niet het minst door Constantijn zelf binnen het rijk waren voltrokken: de nieuwe hoofdstad zou daarom, anders dan de oude, een Griekse en een christelijke zijn.

Wanneer precies Constantijn het plan opvatte om een nieuwe residentie te stichten en welke motieven daarbij verder nog een rol speelden, valt niet met zekerheid uit te maken. Het is niet onmogelijk dat met de stichting ook een gelofte, gedaan in de strijd tegen Licinius, tot uitvoering kwam, een wel zeer bijzonder *ex-voto* dus, maar overigens geheel in de lijn van oud-Romeinse tradities. In elk geval werd al heel snel na de overwinning met het werk begonnen. Op zondag 8 november 324 vond de *consecratio* plaats, de wijding van het terrein, waarbij de keizer zelf aanwezig was en misschien, met een speer in de hand, op het trekken van de heilige vore ter afbakening van het gebied toezag. Ook horen wij van de aanwezigheid van een *telestès* en een *hierophantès*, duidelijk heidense officianten, en van astrologen en auguren. Kennelijk heeft Constantijn niet alle heidense elementen uit de stichtingsrituelen kunnen weren, evenmin als uit de stad zelf, hoewel haar christelijke karakter daardoor nauwelijks is aangetast.

Het eerste werk was de bouw van nieuwe stadsmuren. Veertigduizend Gotische krijgsgevangenen zouden daarbij ingezet zijn. Na vier jaar, in 328, waren de muren voltooid. Zij liepen over de hele landengte van de Gouden Hoorn naar de Zee van Marmora op een afstand van zo'n drie kilometer ten westen van de oude Romeinse ommuring van Byzantion. Het stadsgebied werd aldus vermoedelijk vier maal zo groot. De officiële inwijding volgde op 11 mei 330, uiteraard in de aanwezigheid van de keizer en van christelijke geestelijken. Toch ook hier weer niet-christelijke elementen: de *Tychè* van de nieuwe stad zou plechtig zijn aangeroepen en een beeldje van deze godin zou men in de hand van een beeld van Constantijn plaat-

sen. Nog lang zou de 11de mei als 'geboortedag' van Constantinopel gevierd worden met een optocht naar de Hippodroom, waarbij een verguld houten beeld van Constantijn met de *Tychè* van zijn hoofdstad in de hand de circus werd binnengereden.

Het zwaartepunt van Constantijns nieuwe hoofdstad lag grotendeels nog binnen de grenzen van het oude Byzantion. De akropolis daarvan, waar nog enkele tempels, het theater en amfitheater lagen, liet men overigens ongemoeid. Die plek, zo lijkt het, was teveel met het verleden belast om in de nieuwe stad volledig geïncorporeerd te worden. Onvermijdelijk geraakten de oude bouwwerken hier in verval, werden ze overwoekerd of als steengroeven gesloopt – het amfitheater, vlakbij de Bosporus gelegen, zou tenslotte eindigen als galgenveld voor veroordeelde misdadigers. Zo kwam het dat een plek die om haar magnifieke ligging tot bouwen en ontwerpen geschapen leek, in het nieuwe stadsplan onaangeroerd bleef door de druk van het al te heidense verleden – pas de sultans zouden zich daardoor niet bezwaard voelen en er hun paleizen stichten.

Constantinopels nieuwe centrum lag ten zuidwesten van de akropolis en omvatte het complex van het keizerlijke paleis, de Hippodroom, het vierkante plein van het *Augusteôn*, en een door dubbele arcaden omzoomde straat van dat plein westwaarts naar een tweede centrum, even buiten het tracé van Byzantions vroegere stadsmuren. Daar werd het Forum van Constantijn aangelegd en begon de lange en brede hoofdstraat, de *Mesè*, naar het westen, om te eindigen bij de nieuwe stadsmuur en daarbuiten over te gaan in de oude *via Egnatia*. Grote stukken land binnen die stadsmuren lagen in 330 overigens nog braak. De stad was duidelijk voor de toekomst gebouwd.

Die toekomst was in 330 natuurlijk nog zeer onzeker, want niemand kon garanderen dat Constantinopel keizerlijke residen-

tie zou blijven en werkelijk tot het beoogde middelpunt van het rijk zou uitgroeien.

De keizer zelf deed wat hij kon. Tot zijn dood in 337 bracht hij elk jaar enige maanden in het nieuwe paleis bij de Bosporus door. De stad werd door hem in vele opzichten als een tweede Rome behandeld en kreeg dus ook een senaat. Oude en nieuwe senatoriale families werden met gratis villa's verleid zich er te vestigen – al waren er maar weinig senatoren die inderdaad Rome voor Constantinopel verruilden, zodat de senaat hier grotendeels uit nieuwelingen in deze *ordo* ging bestaan. Overigens zou de senaat in politiek gewicht nauwelijks meer dan een 'gemeenteraad' van de nieuwe hoofdstad worden, zetlend aan de oostkant van het Plein der Keizerinnen (*Augusteôn*). Behalve senatoren werden burgers van eenvoudiger status aangelokt met de belofte van gratis voedseluitdelingen om als *dèmos* of *plebs urbana* dit tweede Rome te bevolken. Hoe succesvol dat streven was, is moeilijk vast te stellen. De eerste brooduitdelingen zouden in 332 hebben plaats gevonden, al begon het systeem, gebaseerd op het keizerlijke graan uit Egypte, pas goed te functioneren in 360, toen ook een stadsprefect (*eparchos*), naar het voorbeeld van Rome, werd aangesteld, wiens functie tevens die van de Romeinse *praefectus annonae* omvatte. Zoals passend was voor de hoofdstad van het rijk genoot de bevolking van Constantinopel vrijdom van rechtstreekse hoofdelijke belasting en van belasting op grond. Dit alles, gevoegd bij de klandizie die de aanwezigheid van een keizerlijke hofhouding, regeringsburelen en senatoren met zich meebracht, zal zeker een belangrijke immigratie naar de nieuwe stad aan de Bosporus op gang gebracht hebben, maar alweer: hoe groot die bevolkingstroom was, valt moeilijk vast te stellen. Bevolkingsaantallen zijn nu eenmaal een notoir probleem waar het om pre-moderne samenlevingen gaat. De bevolkingsomvang van Constantinopel vormt daarop

geen uitzondering. Oudere schattingen van een bevolkingsaantal ten tijde van Constantijn van 200.000 à 300.000, oplopend tot 500.000 à 1.000.000 in de bloeitijd onder Justinianus, zijn zeker sterk overdreven. Het is de vraag of de stad in de 4de eeuw de grens van 150.000 heeft overschreden; pas in het begin van de 5de eeuw moet zij Rome in bevolkingsomvang hebben overtroffen en 150.000 à 200.000 inwoners geteld hebben. In haar bloeitijd in de late 5de en vroege 6de eeuw telde zij vermoedelijk rond de 300.000 inwoners, waarna, speciaal na de grote pest van 542, het bevolkingsaantal weer drastisch naar beneden ging.

Constantijns schepping ademde nog voor een groot deel de geest van een antieke wereldstad. De twee centra van het door hem gestichte Constantinopel zetten allereerst de tradities van de Romeinse keizerstad voort. Zo vormde het nieuwe paleis – de *Basilika* – bewust één geheel met de Hippodroom en zelfs met aangrenzende gebouwen in de richting van het *Augusteôn* en het senaatsgebouw. In het algemeen is onze kennis van de stedelijke architectuur van Constantinopel nogal gebrekkig, aangezien het latere Istanbul letterlijk bovenop zijn voorganger is gebouwd: het stratenniveau ligt gemiddeld drie meter hoger. Speciaal het hele complex van paleisgebouwen is slecht bekend. Zeker is dat het sinds Constantijn enkele eeuwen lang voortdurend is uitgebreid en verfraaid. Men moet het zich tenslotte voorstellen als een labyrintisch geheel van vertrekken en gangen, onderbroken door binnenhoven en tuinen. Het liep zuidwaarts af naar de oever van de Zee van Marmora, in het westen grensde het aan de Hippodroom.

Reeds het Byzantion van vóór 324 kende een hippodroom en Constantijn liet deze verder uitbouwen, vergroten en verfraaien tot hij aan 40.000 toeschouwers plaats kon bieden. Het nieuwe paleis werd eraan vastgebouwd. Dat laatste was een normale trek van de Romeinse keizerlijke residen-

ties. De wagenrennen waren zo'n populair spektakel dat de keizer, zolang hij in zijn hoofdstad verbleef, zich daarbij wel moest vertonen. Het was in feite de enige mogelijkheid voor een zeker contact tussen keizer en volk. In de renbaan kon het volk zijn heerser en diens familie toejuichen, maar het kon er ook morren of kritiek op het bewind uitschreeuwen. Voor de keizers was het altijd zaak zich tegenover de massa de welwillende, maar ook de standvastige, de bij zijn volk geliefde, maar ook de afstandelijke heerser te tonen: de vorst die uiteindelijk zijn macht aan de goden of aan de christelijke God ontleende, maar die daarvoor toch ook graag de instemming van het volk wilde ontvangen. Vanuit zijn paleis had de keizer direct toegang tot de *Kathisma*, de grote keizerlijke loge aan de noordoostkant van de renbaan. Daar verscheen hij in een ornaat van purper en parels te midden van hoogwaardigheidsbekleders en hovelingen: een fonkelende stoet die de toeschouwers tot georkestreerde spreekkoren van aanhanke-lijkheid en soms van afkeuring of opstandigheid prikkelde. Speciale herauten riepen de woorden van de keizer in de renbaan om, speciale woordvoerders van de circusfacties vertolkten de stemming in de menigte.

Die circusfacties of partijen waren organisaties die tot ver in het Romeinse verleden teruggingen: clubs van supporters en tegelijk verenigingen van de burgerij die voor verscheidene doeleinden konden worden ingezet. Zij waren ontstaan rond de stallen en hadden hun kern in het management van jockeys en paarden met het uitgebreide personeel dat daarbij hoorde. In de loop van de keizertijd hadden twee partijen in de steden waar wagenrennen in Romeinse stijl gehouden werden, de hele organisatie en supportersaanhang onderling verdeeld: de Groenen en de Blauwen. Zo ook in Constantinopel. De wagenmenners kwamen voor één van beide kleuren in de renbaan en zweepten de gemoederen hoog

op. Ook van de keizers werd een keuze voor groen of blauw verwacht. Men heeft vaak gemeend dat de Blauwen in Constantinopel iets meer orthodox christelijk, Grieks en enigszins elitair waren, terwijl de Groenen het gewone volk en allerlei afwijkende kerkelijke richtingen vertegenwoordigd zouden hebben. Maar voor zulke sociale, politieke of religieuze verschillen tussen de beide 'facties' bestaan eigenlijk geen aanwijzingen. Wel fungeerden de twee partijen als uitlaatklep voor allerlei spanningen en konden zij in sommige tijden het vehikel vormen waardoor onrust tot opstand werd.

Verder naar het westen vormde het *Forum van Constantijn* een tweede kern van de nieuwe stad, vlak buiten de poort van het Romeinse Byzantion. De door arcaden omzoomde *Rhègia* verbond het plein met het regeringscentrum in de oude stad. Midden op het Forum verrees de porfieren *Zuil van Constantijn*, negen trommels van samen 25 m hoogte en drie meter dikte aan de basis, op een sokkel van nog eens vijf meter hoog. Er bovenop stond een bronzen beeld van de keizer, dat wil zeggen: een beeld van Helios of Apollo, waarvan het hoofd vervangen was door dat van Constantijn. In zijn rechterhand droeg hij een lans, in zijn linker de globus; op die laatste bevond zich vermoedelijk weer *Tychè*, het Geluk van de stad. Die verbinding, letterlijk in de vorm van één en hetzelfde beeld, van keizer en zonnegod was niet toevallig. De associatie van Sol Invictus of Helios met Christus was in de vroege 4de eeuw niet ongewoon, maar dat de keizer zich hier zelf min of meer op één lijn met de heidense god en heimelijk ook met Christus plaatste, ging ver. Als een 'beschermgod' rees hij uit boven zijn stad en in tijden van gevaar zou het volk hier ook samenstromen voor hulp van de Heilige Constantijn. Naar latere overlevering zouden in de sokkel van de zuil christelijke en heidense relikwieën geplaatst zijn, zoals het albasten kruikje van Maria

Magdalena, de manden die Jezus gebruikt had bij de wonderbare spijziging van de Vijfduizend, en het palladium van Troje, dat eens door Aeneas naar Rome was gebracht. De waarheid van deze berichten valt niet meer te controleren en scepsis is op haar plaats, maar de combinatie van heidendom en christendom is op zichzelf niet vreemd in de eerste jaren van de nieuwe stad. Overheersend blijft echter het christelijke element.

Van het Forum voerde de lange en brede *Mesè* westwaarts, met kolonnaden aan weerskanten. Na 700 meter volgde een splitsing bij het Philadelphion: één tak ging vandaar naar het zuidwesten en de stad uit naar de *via Egnatia*, een tweede liep naar het noordwesten om te eindigen bij het mausoleum van Constantijn. Verschillende monumenten werden bij de splitsing opgesteld, zoals de bekende porfieren beeldengroep van de tetrarchen. Er vlakbij lag het raadselachtige *Capitolium*, een 'heiligdom' dat aan het Romeinse Capitool moest herinneren, maar dat overigens geen tempel was. In de 5de eeuw zou hier Theodosius II zijn Universiteit vestigen. Constantijns mausoleum werd nog door hemzelf voltooid, juist binnen de nieuwe stadsmuur op een hoog punt aan de Gouden Hoorn, zodat ook na zijn dood de keizer zijn stichting nog zou domineren. Zijn sarcofaag werd er opgesteld te midden van twaalf cenotafen voor de twaalf apostelen: duidelijker kon niet worden gedemonstreerd dat de keizer zich als de dertiende apostel wenste te zien. Tegelijk verwees de inrichting naar die van de door de keizer gebouwde Grafkerk te Jeruzalem, waar Christus' graf door twaalf zuilen was omgeven. In de eerste jaren na Constantijns dood werd de mis gecelebreerd recht boven de tombe, een encenering die eerder heidens dan christelijk was. Nog in de 4de eeuw werd aan die praktijk een einde gemaakt: de keizerlijke sarcofaag verplaatste men naar een speciale crypte naast het mausoleum en het hoofd-

gebouw zelf werd nu uitsluitend kerk. Hier, bij de *Hagiôn Apostolôn*, de Kerk van de Heilige Apostelen, zouden voortaan de meeste keizers van Constantinopel begraven worden.

Zo lijkt het dat Constantijn een sterk persoonlijk stempel op zijn stad gedrukt heeft. Zijn monumenten en zijn beeltenissen overheersten. Bij het begin van de *Rhègia* stond het *Milion*, vanwaaruit de afstanden in mijlen tot de hoofdstad gemeten werden; het was een koepel op vier zuilen, bekroond door beelden van Constantijn en zijn moeder Helena met het Heilige Kruis. Even verderop gaf de *Chalkè* of Bronzen Poort toegang tot het paleiscomplex van de *Basilika*. Erboven bevond zich een schildering van Constantijn met het Christus-monogram bevestigd aan zijn helm of aan het *labarum* (het nieuwe christelijke veldteken) en met een speer een zeemonster doorborend: machtige symboliek, die in de Byzantijnse Middeleeuwen nooit zou ophouden te inspireren en verschillende gestalten aan zou nemen (zoals natuurlijk die van St. Joris en de draak).

Toch kan men Constantijn, tenminste in Constantinopel zelf, geen groot kerkenbouwer noemen. Het overgrote deel van zijn bouwwerken is profaan en sluit, als gezegd, in menig opzicht aan bij de tradities van de antieke heidense stad. De oudste kerk van Constantinopel was die van de H. Irene, even ten noorden van het paleis en naar alle waarschijnlijkheid nog daterend van vóór 324. Constantijn liet daarnaast in elk geval twee nieuwe kerken bouwen, genoemd naar plaatselijke heiligen: de H. Akakios en de H. Mokios (de laatste buiten de stadsmuur). Wat de hoofdkerk van Constantinopel zou worden, de kerk van de Heilige Wijsheid, vlakbij die van de Vrede, is mogelijk nog onder Constantijn begonnen, maar werd pas voltooid in 360: een basiliek in de stijl van de grote nieuwe kerken van Rome, zoals San Paolo fuori le Mura, en versierd met vele standbeelden. Vergeleken met de

activiteiten van een Justinianus, twee eeuwen later, was de kerkenbouw van Constantijn bescheiden. Maar aan het verval van de tempels op de akropolis kon iedereen zien waar de toekomst van de nieuwe hoofdstad lag.

De jaren 337–450: Constantinopel wordt hoofdstad van het rijk

Na Constantijns dood in 337 was het zijn zoon Constantius die eerst het Oosten en later het hele rijk regeerde. In Constantinopel heeft hij niet vaak geresideerd. Toch ging onder zijn bewind de groei van de stad voort. Zo begon Constantius met de aanleg van overdekte cisternen binnen de stadsmuren, een aanwijzing voor een toename van het watergebruik (zo zou de stad in de 5de eeuw acht openbare badhuizen tellen) en tevens van het inwonertal. De bestuurlijke organisatie kreeg nu duidelijker vorm, met haar veertien stadswijken naar het model van de *regiones* van Rome en haar stadsprefect of *eparchos* die onder andere de geregelde graanvoorziening van de stad tot zijn taak had. Dat graan kwam uit Egypte, vanwaar het voreen naar Rome placht te worden verscheept, maar die stad moest voortaan haar behoeften vooral dekken uit Noord-Afrika en Sicilië. Aan de kant van de Zee van Marmora werd onder Constantius' opvolger Julianus (361–363) een aparte haven voor de korenschepen aangelegd. De havens werden nog uitgebreid in de jaren na 363, totdat Constantinopel aan het einde van de 4de eeuw aan de Zee van Marmora en aan de Gouden Hoorn tezamen zo'n vier kilometer aan kaden bezat. *Horrea*, zoals deze ook aan de Tiber bestonden, moesten voor opslagplaatsen van het graan dienen. Niet ver van de *horrea* bevonden zich keizerlijke bakkerijen, waar de verschillende broden (in diverse graansoorten van meerdere en mindere kwaliteit) gebakken werden, die gratis werden verstrekt aan de burgers die daar recht op hadden. Dat waren niet per se de armsten

en zeker niet uitsluitend de armsten, want ook hovelingen en bezitters van huizen behoorden tot de uitverkorenen. Misschien bedroeg het getal van de begunstigden rond 400 een 80.000, maar dit is zeker niet onomstreden. In elk geval bestond er naast de keizerlijke graanvoorziening van de hoofdstad altijd ook een particuliere graanhandel, zoals er altijd ook particuliere bakkerijen bestonden. In later tijd, na het verlies van Egypte, zou de particuliere sector de voedselvoorziening van Constantinopel praktisch helemaal overnemen.

Keizer Valens (365–378) regeerde alleen over het oostelijk deel van het rijk, terwijl zijn oudere broer Valentinianus I het Westen bestuurde. Nog eenmaal leek het zwaartepunt van het rijk dáár te liggen, te meer omdat Valens ook lang niet altijd in Constantinopel verbleef. Maar na zijn nederlaag en dood bij Adrianopel tegen de binnengevallen Goten nam de stad van Constantijn voor het eerst haar rol van bolwerk tegen de barbaren op. Onder Theodosius I (379–395) kwam er aan elke mogelijke twijfel aan haar betekenis als nieuwe rijkshoofdstad een einde. Niet alleen groeide de stad aan met een nieuwe wijk (de *Kainopolis*) in het zuidwesten buiten de muren van Constantijn, ook voerde Theodosius een heel programma van verdere uitbouw en verfraaiing door. Ongeveer anderhalve mijl buiten de stadsmuur van Constantijn aan de *via Egnatia* werd een magistraal poortgebouw opgetrokken dat als triomfantelijke entree tot de hoofdstad dienen moest. Erbuiten lag het *Hebdomon*, een tweede *Campus Martius*, waar de keizer op een verhoging de acclamaties van zijn troepen ontving, en van waar de triomftochten-nieuwe-stijl (die eindigden in de Kerk van de Heilige Wijsheid in plaats van op een Romeins Capitool) een aanvang namen. Aan het hoofd van zijn troepen trok de christelijke triomfator door de Poort van Theodosius, die al spoedig de *Gouden Poort* genoemd

werd. Het was een marmeren complex met drie doorgangen, bekroond door beelden van Victoria en van Theodosius zelf. Vier bronzen olifanten bewaarden er de herinnering aan Theodosius' eigen triomftocht op een zegewagen die door vier olifanten getrokken was. Eenmaal door de *Gouden Poort* ging het stadwaarts over de verlengde *Mesè*. Die hoofdstraat werd in de eeuw na Constantijn met verscheidene keizerfora uitgebreid. Komend uit het centrum betrad de wandelaar na het Forum van Constantijn eerst het *Forum Tauri* of *Forum van Theodosius*: een plein dat weer voorzien was van een zuil in het midden, die, op de wijze van de Zuil van Trajanus in Rome, in een bandreliëf de overwinningen van de keizer op de Goten uitbeeldde. In de Hippodroom zorgde Theodosius voor de plaatsing van de obelisk van Thutmosis III uit Karnak midden op de *spina* van de renbaan. Evenzo liet hij de vier bronzen paarden van de Griekse beeldhouwer Lysippos uit Rome overbrengen; daar waren ze ooit door Nero vanuit Griekenland naar toe gebracht. Ze werden voor de *Kathisma* opgesteld als een passend monument in de renbaan. In 1204 zouden ze samen met onder andere het porfieren beeld van de tetrarchen aan het Philadelphion door de Venetianen geroofd en naar de San Marco overgebracht worden.

Parallel aan al deze verfraaiingen van de stad bezorgde de keizer haar extra aanzien door haar behalve tot regeringscentrum ook tot kerkelijk middelpunt te maken. Het door hem bijeengeroepen concilie van Constantinopel bepaalde in 381 dat haar bisschop of patriarch in rang de tweede na de paus van Rome zou zijn. Daarmee kon Constantinopel ook religieuze autoriteit verwerven en opklimmen tot het centrum van de Oosterse of Griekse kerk in een periode waarin de christenheid allengs in verschillende kerken uiteen zou groeien. Rond de eeuwwisseling en in het begin van de 5de eeuw zouden mannen als Johannes Chrysostomus en Nestorius de

zetel van Constantinopel aanzien en invloed verschaffen: ook al zouden deze aartsbisschoppen zelf voor hun kerkelijke ambities betalen met afzetting en ballingschap, het patriarchaat op zichzelf zou in de 5de eeuw en later alleen maar toemenen in macht. Het waren jaren van grote opwinding onder de gelovigen, van dogmatische twisten, concilies en scheuringen. In de herbergen en winkels van Constantinopel kon men twisten over de natuur van Christus alsof het de kansen van Groen of Blauw bij de wagenrennen betrof – en met niet minder hartstocht.

Na de dood van Theodosius volgde zijn oudste zoon Arcadius hem op als keizer van het Oosten (395–408), terwijl zijn jongste zoon Honorius het Westen overnam. Het was een verdeling die onbedoeld permanent zou blijken te zijn. Terwijl het West-Romeinse Rijk de crisis van de volksverhuizingen tegemoet ging en daarna langzaam verbrokkelde in Germaanse koninkrijken op zijn grondgebied, totdat hier aan het keizerschap in 476 feitelijk een einde kwam, wist het Oosten van het rijk in de 5de eeuw alle dreigingen te doorstaan en zelfs versterkt de volgende eeuw te beginnen. Onbetwist was nu Constantinopels positie als hoofdstad van dit rijk en praktisch van de hele Laat-Romeinse wereld. De gevaren van buiten en van binnen: invallen van Germaanse volken, machtsgrepen van Germaanse legeraanvoerders in keizerlijke dienst, zoals die zich in het Westen manifesteerden, bestonden bij de overgang naar de 5de eeuw ook voor het Oost-Romeinse Rijk, maar werden met enig geluk afgewend of in bloed gesmoord. Want gelukkig voor Constantinopel ging de grote stroom van migrerende stammen over de Donau en de Rijn vooral westwaarts, terwijl een anti-Germaanse stemming in de hoofdstad in 400 tot een onverwacht bloedbad onder de Gotische hulptroepen leidde. Sindsdien probeerden de keizers hier minder op Germanen in hun leger te vertrouwen en

hun troepen aan te vullen met inheemse lichten uit Klein-Azië. Het zou in de loop van de tijd het eigen, en in zekere zin 'half-Europese' karakter van het rijk alleen maar versterken.

Intussen bleef de stad groeien. Arcadius legde aan de *Mesè* het naar hem genoemde *Forum van Arcadius* aan, ook dit verfraaid met een zuil en een beeld van de keizer. Het was in deze jaren dat ook buiten de muren van Constantijn cisternen werden aangelegd, in totaal minstens drie grote, onbedekte waterreservoirs. Hun aanwezigheid was onder Arcadius' opvolger, Theodosius II (408–450), waarschijnlijk de belangrijkste reden om tot de aanleg van een heel nieuw stelsel van stadsmuren over te gaan. Die uitbreiding van de stad, waardoor het ommuurde gebied nog eens met een derde vergroot werd, was niet het gevolg van een enorme bevolkingsgroei, maar allereerst ingegeven door veiligheidsoverwegingen. De watervoorraden moesten beschermd worden, grondgebied dat geschikt was voor de verbouw van voedsel en het houden van paarden diende binnen de versterkingen te liggen. Het werk werd in feite verricht in één massale krachtsinspanning in de jaren 413–414 onder leiding van Anthemios, *praefectus praetorio per Orientem* en onder de zwakke Theodosius in feite de belangrijkste bestuurder van het rijk in die jaren. Zestien-duizend burgers, georganiseerd door de cicuspartijen van de Groenen en de Blauwen, verrichtten het meeste werk. De muur verrees over een afstand van ongeveer zeven kilometer van de Gouden Hoorn tot de Zee van Marmora. De Gouden Poort van Theodosius I werd erin opgenomen. Aan de stadskant was de muur zo'n elf meter hoog, aan de buitenkant ongeveer negen; de breedte bedroeg vier meter. Zesennegentig torens staken er als evenzovele bolwerken bovenuit. De muur van Theodosius, zoals hij bekend staat, was opgetrokken onder dreiging van de Hunnen. In 447 was het gevaar van die

kant zo mogelijk nog groter. Bovendien verwoestte een aardbeving toen grote delen van de stadsmuur, terwijl Attila naderde. Opnieuw werden duizenden burgers aan het werk gezet om de gaten te dichten. Terwijl Attila met grote sommen aan goud werd afgekocht, verrees een tweede muur als een extra wal op ongeveer twintig meter vóór de eerste, ruim drie meter hoog en voorzien van honderdtweënnegentig torens. Sindsdien was Constantinopel een onneembare vesting. Aan welke gevaren het rijk ook nog bloot zou komen te staan, de vestingstad zelf zou een vast anker blijven, dat alle stormen zou doorstaan – totdat de benden van de Vierde Kruistocht in 1204 de stad zouden overrompelen en een heel nieuw tijdperk inluiden.

De muren van Theodosius omgaven een stad en een landelijk gebied van tuinen, akkers en weiden, en niet te vergeten van reusachtige waterreservoirs; zij gaven van verre de hoofdstad ook een aanblik die de muren van Aurelianus rondom Rome in de schaduw leek te stellen. Het bevolkingsaantal van Constantinopel overtrof nu zeker dat van Rome en beliep misschien zo'n 200.000. De stad was het middelpunt van een rijk dat steeds meer een eigen karakter aannam, ook al bleven namen en titels en allerlei bestuursinstellingen van het laat-antieke keizerrijk, zoals die onder Diocletianus en Constantijn tot stand waren gekomen, voorlopig nog dezelfde. Constantinopel was nu een echt regeringscentrum met zijn kantoren van ministers en kanseliers, kazernes van garderegimenten en een steeds verder uitdijend keizerlijk paleis. Onder Theodosius II kwam daar ook nog een nieuwe culturele instelling bij: een 'universiteit' met in totaal éénendertig leerstoelen in Griekse en Latijnse grammatica, retorica, rechten en filosofie. Zij was bedoeld als christelijke tegenhanger en vervanger van de nog oude scholen van Athene en Alexandrië, ook al zou zij nooit hun roem en wetenschappelijk belang evenaren.

Constantinopel van de 5de tot de 7de eeuw: van Oudheid naar Middeleeuwen
Sinds de tweede helft van de 5de eeuw was Constantinopel de enige metropool in de wereld die vroeger het Romeinse Rijk had gevormd. De stad was binnen haar nieuwe en reusachtige omwalling en met haar paleizen, pleinen en monumenten en haar schatten aan oude en nieuwe kunstwerken waarlijk de *basilissa polis*, de koningin onder de steden. Tegelijk was haar karakter veranderd en veranderde het nog voortdurend, omdat alle laat-antieke elementen tenslotte uit deze christelijke stad zouden verdwijnen. Dat proces was, zoals in alle steden van het Romeinse Rijk en speciaal in de oostelijke helft daarvan, al in de 4de eeuw begonnen. Aan de ene kant was het een proces van verval en afbraak. In de loop van de 4de eeuw waren in verreweg de meeste steden de gymnasia, die brandpunten van Griekse cultuur, verdwenen, zoals ook de gladiatorenspelen: in beide gevallen het gevolg van groeiende onwil en/of verarming aan de kant van de geldverschaffende elite en van het fulmineren van de kerk tegen deze opzichtige manifestaties van het heidendom. Evenzo boetten de dierspelen of jachtpartijen in het amfitheater in aan omvang en populariteit, al waren hier de economische factoren waarschijnlijk doorslaggevend. Zo bleven in de 5de eeuw alleen de wagenrennen over als spectaculair vermaak voor de massa van de bevolking, wat de betekenis van de Hippodroom in het Constantinopel van de 5de en 6de eeuw verklaart. Het antieke theater was eigenlijk al vóór de stichting van de nieuwe hoofdstad een langzame dood gestorven; in de laat-antieke wereld waren de opvoeringen een vorm van mime of ballet geworden en vonden zij gewoonlijk plaats in de Hippodroom. De openbare badhuizen herinnerden nog wel aan de thermen uit de bloeitijd van de Romeinse urbane cultuur, maar de preken van kerkelijke zijde tegen de veronderstel-

de zedeloosheid van die plaatsen voorspelden niet veel goeds.

Aan de andere kant betekende de karakterverandering van de steden in het algemeen en van Constantinopel in het bijzonder ook de komst van nieuwe bouwwerken en een nieuwe visie op de inrichting van de stad en de verhouding tussen particuliere en openbare ruimte. Stichtte Constantijn de Grote nog maar twee of misschien drie kerken, onder de volgende keizers, op Julianus na, werd kerkenbouw een van de belangrijkste uitingen van de vorstelijke welgezindheid tegenover de nu vrijwel uitsluitend christelijke bewoners van de rijkshoofdstad, als ook van een nieuw soort vroomheid dat met dergelijke stichtingen Gods gunst zocht te winnen. Daar kwam in 463 nog weer een ander christelijk instituut bij in de vorm van het klooster van Stoudios, genoemd naar een patriciër die het bouwwerk op zijn naam bracht, een klooster dat eeuwenlang het centrum van het monnikendom van de hoofdstad zou blijven en als zodanig een niet te onderschatten culturele en politieke macht zou vormen, niet zelden als een tegenwicht tegen de officiële machten van keizer en patriarch.

Zo werd Constantinopel rond de overgang van de 5de naar de 6de eeuw geleidelijk een metropool van een eigen type, Europees noch Aziatisch, niet langer antiek en nog nauwelijks middeleeuws. Onmiskenbaar was zij de grootste stad in een wijde omgeving, overtroffen waarschijnlijk alleen door steden ver weg in China, een stad van 200.000 tot 300.000 inwoners, waar van heinde en ver kooplieden over land en overzee hun waren brachten en gezanten van allerlei vorsten en stamhoofden hun opwachting maakten. Hun ontvangsten waren op effect berekende ensceneringen, zodat de vreemdelingen meestal overdonderd door de pracht en majesteit van Gods plaatsvervanger op aarde aan hun lange tocht huiswaarts begonnen. Op die manier dwong het christe-

lijke rijk ook zonder wapengeweld het nodige respect af, ook al bleef dat geweld bij tijden onvermijdelijk. Lange tijd was dat laatste vooral defensief van karakter, maar in de 6de eeuw zou Constantinopel zelfs weer proberen met geweld de belangrijkste bezittingen van het voormalige West-Romeinse Rijk aan zich te onderwerpen.

Intussen drukten kerken en monniken steeds duidelijker hun stempel op de stad. Niet alleen groeide het klooster van Stoudios uit tot een vestiging van zo'n duizend monniken, ook verrezen alom nieuwe kerken. Eén daarvan, die van Maria van Blachernai, markeerde een pelgrimsoord vlak buiten de muur van Theodosius aan de Gouden Hoorn. Keizer Anastasius (491-518) liet er als eerste een paleis bouwen, latere keizers zetelden er bij tussenpozen, totdat het in de 12de eeuw het grote paleis van de keizers zou worden, toen natuurlijk omgeven door een eigen muur. Maar de ijverigste kerkenbouwer was Justinianus (527-565), de grote keizer van de 6de eeuw, in menig opzicht de laatste Romeinse keizer en de eerste Byzantijnse.

Onder Justinianus bereikte het vanuit Constantinopel geregeerde rijk zijn grootste omvang en de stad zelf haar hoogste inwonertal. Noord-Afrika, Italië en delen van Zuid-Spanje werden in nu eens gemakkelijk dan weer zeer moeizaam verlopende oorlogen op Vandalen, Ostrogoten en Visigoten veroverd en bij het rijk gevoegd. Perzië in het Oosten en allerlei vazalstaatjes in de Kaukasus werden tot voordelige verdragen gedwongen. Talloze steden werden door de keizer op 's rijks kosten van versterkte ommuringen voorzien; kloosters en kerken verrezen her en der en vooral in de hoofdstad. De keizer gedroeg zich in alle opzichten als de door God gezondene, verantwoordelijk voor het aan hem toevertrouwde rijk dat in principe aan het oude imperium Romanum identiek was, voor het materiële welzijn van zijn bewoners en niet minder voor het juiste, theologisch verantwoorde, geloof van

die laatsten. De keizer bemoeide zich overal mee en niet het minst met kerkelijke problemen. Maar keizerlijke dwang en door de regering gemanipuleerde concilies konden de twisten over de natuur van Christus niet doen ophouden en daardoor botsingen met de Latijnse kerken onder leiding van Rome noch de verwijdering van Egyptische en Syrische christenen uiteindelijk voorkomen. Intussen verdwenen de Romeinse trekken van het rijk en manifesteerde het zich steeds sterker als een eigen nieuwe staat. Diverse beambten en bestuurlijke instellingen op rijksniveau verdwenen onder of vlak na Justinianus' regering; Latijnse titels maakten plaats voor Griekse. De grote codificatie van het Romeinse recht die deze keizer tot stand bracht markeerde tevens een eindpunt, want nieuwe wetten werden al onder Justinianus in het Grieks uitgevaardigd.

Blijvende roem verwierf de keizer met zijn kerkenbouw en in de hoofdstad zelf speciaal met de bouw van een nieuwe kerk voor de *Hagia Sofia* of Heilige Wijsheid. De eerste kerk van die naam was bij het Nika-oproer van 532 in vlammen opgegaan, maar de kathedraal werd indrukwekkender dan ooit herbouwd. Het achthoekig grondplan was al eerder in de kleinere kerk van de Heilige Sergios en Bakchos toegepast, maar vond nu een grootser bestemming. Erboven verrees een koepel op een krans van ramen waardoor het licht naarbinnen viel, zodat hij op het zonlicht leek te drijven. Toen de keizer voor het eerst de ruimte betrad zou hij gempeld hebben: 'Salomo, ik heb u overtroffen!'

Maar 's keizers laatste jaren werden versomberd door tegenspoed. In 542 werd de stad getroffen door de grootste ramp uit haar geschiedenis: een pestepidemie, die vrijwel zeker een epidemie van de builenpest was en als zodanig de eerste manifestatie van die ziekte in de Europese geschiedenis, sloeg onder de misschien 300.000 inwoners genadeloos toe. Bij duizenden wer-

den de lijken de stadspoorten uitgereden en in massagraven gestort. Het werd een demografische ramp die de hoofdstad niet meer te boven kwam. Nooit meer zou haar inwonertal de omvang van vóór 542 bereiken. Enkele jaren later begonnen de plundertochten van Slavische stammen van over de Donau op het grondgebied van het rijk. De muren van Theodosius moesten meer dan eens de barbaren trotseren. Verwoestingen en ontvolkingen op de Balkan volgden. De militaire en financiële hulpmiddelen waren, na alle oorlogen in het Westen en de bouw van de *Hagia Sofia*, nu zo goed als uitgeput. Zo liep de zomer van Justinianus in herfsttij af, waarna, zo'n vijftien jaar later, de winter inviel.

Vanaf ongeveer 580 namen de invallen van de Slaven de vorm aan van volksverhuizingen en permanente vestigingen. Praktisch heel de Balkan, op enkele versterkte steden als Thessalonica en Constantinopel na, veranderde in een barbaars 'Slavinia' dat zich voorlopig aan het gezag van de keizerlijke regering onttrok. Keizer Mauricius (582-602) deed wat hij kon, maar wist het tij niet te keren. Onder zijn opvolger braken in het Oosten de Perzen door tot ver in Klein-Azië, in Palestina en Egypte. Het rijk kromp ineen, omdat ook al de veroveringen in Italië en Zuid-Spanje binnen enkele jaren na Justinianus' dood verloren gegaan waren. Wel wist de energieke Heraclius (610-642) de Perzen terug te slaan en in triomf de geroofde relikwie van het Heilige Kruis naar de hoofdstad terug te brengen, maar die overwinning werd nog tijdens zijn regering uitgewist door de opmars van de Arabieren. In 634 begonnen zij met hun invallen in Syrië en Palestina, in 640 in Egypte. Nog voor het einde van de eeuw zouden alle Afrikaanse en op Anatolië na alle Aziatische gebieden van het rijk - dat zich nog steeds het rijk der 'Romeinen' bleef noemen - voor goed verloren gaan. Het was een verandering die van verstrekkende betekenis was. Het Romeinse Rijk,

ingekrompen tot delen van Klein-Azië, de Balkan, stukjes Italië en enkele eilanden, werd nu definitief een Grieks rijk met een eigen, middeleeuws karakter. De laatste resten van de bestuursstructuren van het Romeinse Rijk verdwenen, de hoofdstad Constantinopel kreeg een andere aanblik. Haar inwonertal moet kort na 600 tot minder dan 100.000 zijn gedaald; de stad was een verzameling wijken en 'dorpen', afgewisseld met tuinen en velden, achter de voorlopig onneembare muren van Theodosius. Sinds de Perzische inval in Egypte was in 618 de officiële graanimport uit dat gebied gestaakt. Theaters en openbare badhuizen verdwenen. Voor die laatste kwamen kleine particuliere badhuizen in de plaats, waar men tegen betaling in afgezonderde cellen warme baden kon genieten, maar waaruit het sociale element zoals dat de antieke thermen had gekenmerkt, was verdwenen. In het algemeen was het karakter van de antieke stad teloor gegaan. De openbare ruimten in de vorm van pleinen en de brede *Mesè*, om maar te zwijgen van de Hippodroom en andere openbare gebouwen, werd voortaan grotendeels in beslag genomen door particu-

liere woningbouw aan nauwe straten en stegen. De wagenrennen vonden nog slechts voor een geselecteerd publiek plaats, als een fossiel onderdeel van de keizerlijke hofrituelen. Eigenlijk waren alleen de kerken nog publieke ruimten. Begraven deed men voortaan ook daar en niet langer buiten de stad, zoals de antieke norm geweest was. Constantinopel werd middeleeuws.

KORTE BIBLIOGRAFIE

- Cameron, A., *Circus factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford 1976.
Dagron, G., *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 à 451*, Parijs 1974.
Hearsey, J.E.N., *City of Constantine, 324-1453*, Londen 1963.
Jacoby, D., *La population de Constantinople à l'époque byzantine: un problème de démographie urbaine*, *Byzantion* 31, 1961 81-109.
Krautheimer, R., *Three christian capitals. Topography and politics*, Berkeley 1983.
Maclagan, M., *The city of Constantinople*, Londen 1968.
Mango, C., *Le développement urbain de Constantinople (IVe - VIIe siècles)*, Parijs 1985.
Sirks, A.J.B., *The size of the grain distributions in imperial Rome and Constantinople*, *Athenaeum* 79, 1991 215-237.